

TANULMÁNYOK

R. FACSÁDY ANNAMÁRIA

A NŐK ÁBRÁZOLÁSÁNAK IKONOGRÁFIÁJA
AZ AQUINCUMI SÍRKÖVEKEN

Aquincum területéről és környékéről előkerült kőemlékek jelentős hányada az elhunyt emlékét őrizni hivatott síremlék és családi sírkő. A Kr. u. 1. század végétől a tetrarchia koráig készített domborműveken az elhunytakat és családjukat ünnepi öltözkükből, a korra jellemző hajviseletükkel örökítették meg. A kőfaragók mesterségbeli tudásuk szerint a viselet jellemző vonásai mellett az öltözék elengedhetetlen részét képező vagy jellemző díszítésként szolgáló ékszereket is kifaragták.

Az aquincumi sírkövek alapanyaga édesvízi mészkő vagy trachitkő. A Buda környéki bányákból kikerült és a helyi műhelyekben faragott sérülékeny alapanyagot a kisebb-nagyobb mechanikus rongálódások mellett az időjárás koptató hatása is károsította, így az eredetileg minden bizonnyal festéssel is kiemelt finom részletek napjainkban már nehezen kivehetők. Másodlagos felhasználásuk, feldarabolásuk gyakran a dombormű magasabb, erősebben kiemelkedő részeinek megsemmisülését okozta. Az arc sokszor teljesen le van verve, a kompozíció megítélése szempontjából fontos részek elvesztek. A legkorábbi emlékek alakjainak kifaragása a technikai készség hiányáról tanúskodik ugyan, a cél azonban nyilvánvaló volt. A helyi mester római módra dolgozó műhely alapján készítette reliefjeit, jellemző részletek kiemelésével megmutatva az elhunytak viseletének lényeges vonásait, utánozva – nem egyszer félreértve – az eredeti ábrázolásmód egyes részleteit. A sírkőállítás szokásának elterjedése több műhely párhuzamos működését is lehetővé tette, a magasabb szintű technikai tudás részletesebb, kidolgozottabb ábrázolásmódot eredményezett.

A síremlékek ábrázolása a római élet egyes aspektusaiba is bepillantást enged. Üzenetüket csak szimbólumrendszerük megismerésével fejthetjük meg. A kőfaragói munkát figyelmen kívül

hagyó, az emlékek képi nyelvét elemző összehasonlítások segíthetik ezt a folyamatot. Az utóbbi években vált (többé-kevésbé) elfogadottá a „gender archaeology”, az egyes témakörökön belül, avagy új témákat felvetve, a nemekre is fókuszáló kutatómunka. A nők szerepére világíthat rá megjelenítésük módja is.

A nőket általában párjuk oldalán vagy családjuk körében, gyermekeikkel jelenítették meg a sírköveken. A családban elfoglalt helyzetüket számos esetben a szerencsésen megmaradt felirat igazolja. Az 1-2. századra keltezhető sírsztéléken általában kevés személy – anya gyermekével, házaspár – képmását örökítették meg. A Severus kortól kezdődően új tendencia érvényesült: a reliefen ábrázolt személyek száma növekszik, nemritkán három-négy felnőtt és több gyermek is látható. Ritka az elhunyt nőt egyedül megjelenítő kőemlék ábrázolás, még a Nagy Tibor szerint Aquincumban tipikusnak¹ tekinthető sírdíszítmények, a mellképes medaillonok között is csupán egyszer fordul elő.² Eymagában látható egyszerű sírkövén Flavia Matrona, M. Petelus Clementinus decurio neje,³ valamint egy felirat nélküli töredéken bennszülött ruhában ábrázolt nőalak.⁴ Párja nélkül, bepólyált csecsemőjét karjában tartva örökítették meg azonban Flavia Aiulot⁵ (1. kép) és Antistia Firmát.⁶

Általánosan elterjedt a mellkép, fél- vagy háromnegyed alakos ábrázolás. Álló, teljes alakban megjelenő női portrét – egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött házaspár-ábrázoláson

¹ NAGY T. 1971. 119.

² ID Nr. 736.

³ ID Nr. 3042.

⁴ ID Nr. 9842.

⁵ ID Nr. 2854

⁶ ID Nr. 3045.

kívül⁷ – nem ismerünk Aquincumból. A fél-vagy háromnegyed alak mellett feltűnik azonban a szemből vagy részben elfordulva ábrázolt ülő nő alakja. Egy felirat nélküli ép sírkő a teljes kompozíciót megjeleníti:⁸ az ülő női alak egy klinén fekvő férfi előtt látható. (2. kép) Az asztal és a mellette álló kisméretű figura nem hagy kétséget afelől, hogy az áldozati lakoma jelenetéről van szó. Egy másik, töredékes kövön⁹ oldalról ábrázolt széken felsőtestével szembeforduló, bennszülött viseletű nő ül. A töredéket kiegészítő, más alkalommal előkerült sírkőrészlet¹⁰ ebben az esetben is bizonyossá teszi, hogy a nőalak ugyancsak egy klinén fekvő férfi lábánál helyezkedik el. Az ábrázolásmód a kisázsiai és görögországi sírsztéléket utánozza,¹¹ s Pannonia keleti részén, elsősorban az alalus területeken terjedt el.¹² E kompozícióból szakították ki a korábban említett, egymagában megörökített bennszülött nő figuráját, akinek székét és alsótestét az előbbihez hasonlóan profilból, felsőtestét szemből ábrázolták. Az ábrázolásban semmi nem utal az eredeti jelenetre, a halotti torra. A germániai és galliai étkezési jelenetekkel ellentétben¹³ a kelet-pannoniai klinés domborműveken szereplő személyek egymáshoz való viszonya mesterkéltséget és személytelen, ami megkönnyítette a nőalak figurájának kiemelését és önálló elemként történt felhasználását. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a fél-vagy háromnegyed alakos ábrázolások esetében is – az öv elhelyezkedése, a kézben tartott tárgyak tartása alapján – gyakran ülő alakokról készülhetett a portré. A teljes alakos álló és ülő női alakok minden esetben bennszülött ruhát viselnek, síremlékük a 2. század folyamán készült.

Szigorú frontalitás jellemző az ábrázolásokra. Az arcokon ritkán lehet egyéni vonásokat felfedezni, a portrék korszakhoz és műhelyhez köthetően különböznek csak egymástól. Nagy hangsúlyt kapnak a kezek, az egymáshoz tartozást a kéz helyzete hivatott megmutatni. A személytelenül előrenéző alakok, a merev beállítás miatt láthatjuk a sírsztélék domborműveit

„köbe vésett családi fotónak”. Nincs a privát életből ellesett jelenet, csupán bizonyos mértékig hivatalos színezetű megjelenés. Megerősíti ezt az érzést, üdítő kivétel mivolta ellenére, egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, felirat nélkül ránk maradt, aquincumi lelőhelyű dombormű.¹⁴ A testes házaspár kissé egymás felé forduló ülő alakja között gyermekük látszik. A bennszülött viseletű nő kezét öleiben nyugtatja, s gesztusa, tartásának természetessége a pillanatnyi megpihenést sugallja.

A szemből ábrázolt mellképek közül kitűnik egy, a görögországi síremlékek hangulatát idéző stílél.¹⁵ A három alak, köztük a középső, feltornyozott frizurát viselő nő is, (3. kép) a pannoniai sírkövek között egyedülálló módon, félprofilban van ábrázolva. Az alakok egymásra tekintése, a kissé félrebillent fej, a kezek összefonódása a relief kopottsága ellenére is annak egyedülálló, bensőséges hangulatát erősíti.

RUHÁZAT, HAJVISELET, ÉKSZERVISELET

A nők ruházatánál alapvetően két különböző viselettípus különböztethető meg: bennszülött, illetve római öltözék. Aquincum családi sírköveinek egy részén a hölgyek eraviscus viseletben örökölték meg magukat. A dekoratív bennszülött viselet jellemző fő vonásaiban sokáig őrizte a hagyományt, Róma hatása azonban a ruházatban is érvényesült. A változás folyamata lassú volt, egyes viseleti elemek egymás mellett élhettek: az idősebbek ragaszkodtak a megszokotthoz, míg a fiatalabbak némi változtatást engedélyeztek maguknak. Bizonyítja ezt Aurelius Maximus sírköve, amelyen együtt látható – más-más viseleti elemmel – az egy családhoz tartozó, idősebb és fiatalabb nő képmása.¹⁶

Egyéb keltező értékű jellegzetesség hiányában a bennszülött ruházatú nőket ábrázoló sírkövek készítése általában a Kr. u. 2. századra tehető.¹⁷ Részleteik kidolgozottsága a kőfaragó mester képzettségétől is függött. Az igényesebb faragású darabok alapján lehetőség van a viselet rekonstrukciójára.¹⁸

Az általánosan viselt alsóruházat vékonyabb szövésű, finomabb anyagból készült. Szabása

⁷ ID Nr. 3052.

⁸ ID Nr. 2919.

⁹ ID Nr. 3061.

¹⁰ ID Nr. 3055.

¹¹ BARKÓCZI 1982/1983. 123.

¹² ERDÉLYI 1974. 24.

¹³ NOELKE, P: Grabreliefs mit Mahldarstellung in der germanisch-gallischen provinzensoziale und religiöse Aspekte. Xantener Berichte 7. 1998. 399–418.

¹⁴ ID Nr. 2977.

¹⁵ ID Nr. 5151.

¹⁶ ID Nr. 2992.

¹⁷ FITZ 1957. 139–140.

¹⁸ FITZ 1957. 136–138. GARBSCH 1965. 148. FACSÁDY 2001. 45–46.

ingszerű, kivágását kisebb fibulával – térdfibula vagy korongfibula – tűzték meg, aminek betűzési iránya változó volt. Az ujjak bőségét vastag, duplasoros karperec fogta össze. Az alsóruha rövid ujjal is készülhetett – Flavia Aiulo is ilyet viselt – ebben az esetben nem fedezhető fel a csuklón karperec. A durvább szövésű anyagból készült, cső alakú vagy kötényszerű bő felsőruha két részét a vállon nagyméretű szárnyas fibulák tartották. A ruha derekát öv szorította össze. Az ábrázolásokon ritkán látható szoknyarész az alsóruházatnál rövidebb volt, egyes esetekben az öltözetet rojtozott aljú keskeny kötény is kiegészítette, amint az egy háromalakos óbudai sírkövön is jól látható.¹⁹ A ruha felett bő ujjú köpeny vagy kendő is lehetett. Fejükön magas, turbányszerű fejedő volt, amely fülüket szabadon hagyta. A fejedő alatt jól látszik középen elválasztott, sima hajuk. A viselet egyik változatánál – az általános vélekedés szerint – a szoroson a fejre simuló, részben a homlokra húzott kendőt vállra hulló fátyol fedte. Egy Kr. u. 1. század végére keltezhető, Ulcisia Castraban előkerült sírtábla jól példázhatja a fátyolviseletet.²⁰ (4. kép) A fejedő megjelenítése sapkaszerű, a fátyol súlyos tömegű, ennek ellenére az alsóruhát összefogó fibula kidolgozott, és a bennszülött viselet egyéb ismérvei is jól felismerhetők. A tömegével ható fátyol ellenére annak alsó része egyértelműen a vállra hullik. Kérdés azonban, hogy valóban turbán és fátyol együttes viseletének bemutatását akarta megfaragni a mester. A tömörszerűen megformált fejedő az asszony párjának ábrázolásánál is hasonló megoldású, így magát a frizurát jelenthette. Ezt borította be a vastag kendő, szabadon hagyva a haj homlok feletti részét. Alátámasztja ezt Brogimara képmása,²¹ a haját vállra hulló vékony kendő – fátyol? – szorítja le, míg kislánya középen elválasztott frizurával, hajadonfótt van. Egy kvalitásos faragású budaújlaki sírkő²² (5. kép) további adalékkal szolgál a viselet rekonstrukciójára. A középen kettéválasztott hajra úgy tekerték fel a fejedőt, hogy annak egy része hátul a vállig ért. A fátyol ábrázolása több sírkövön is igen problematikus. A fejedő feltekerését is érzékeltetni tudó kőfaragó az alak mögé, attól szervesen elkülönítve jelezte a fátyolként

értelmezett félkörívet.²³ (6. kép) Az egyébként részleteiben jól kidolgozott képmásokon az élesen kirajzolódó, félköríves vonalban megkülönböztető jelzést, esetleg egy háttámla körvonalát véljük felfedezni. A jó minőségű, a részleteket valóság-hűen ábrázoló darabok esetében kizártnak tartjuk, hogy a kőfaragó a turbánon viselt fátyolt ennyire félreértette volna. Ugyanakkor bizonyára jelezni akart valamilyen, a társadalmi helyzetből adódó különbséget: Batti Vibi f. síremlékén csak a középső nőalak mögött látszik a kiemelkedő félkörív. Egy Aquincum környékén előkerült töredéken a kendő vagy fátyol megtűzésére hajtű szolgált.²⁴ A kissé pufók női arc felett a szentendrei kőhöz hasonlóan sapkaszerűen ábrázolt, a homlok közepéig érő haj látható, ami fölé vastagabb anyagú kendő borul. Két oldalt a haj és a kendő találkozásánál virágforma látszik. Áttört mintájú, virágot formáló hajtűfejek aranyból készült változatai Aquincumban²⁵ is előkerültek, bár divatjuk a Kr. u. 3. századra tehető.

Az öltözetet jellegzetes ékszerek egészítették ki. A 40 éves korában elhunyt Lucita²⁶ vastag, csavart torquest, duplasoros, szögletes és kerek tagokból álló karperecet és nagyméretű szárnyas fibula-párt viselt. A dák származású Scorilo megkopott sírkövén²⁷ (7. kép) a baloldali alak ékszereinek fő vonásai felismerhetők: fibulája zömökebb, csavart torquese és sima karperece van. A csúcshegyi sztélé ülő nőalakja nemcsak a keleti hatásokat mutató jelenet miatt különbözik az eddigiektől, hanem fibulájának ábrázolásában is. Csavart torquese és szögletes tagokból készült duplasoros karperece ugyan a korábban bemutatott nőalakok ékszereivel megegyező, nagyméretű fibulája azonban szögletes, fejrésze vastag, egyenes záródású, szárnya nincs. Hasonlóan egyenes záródású fibulákat viselt a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, egyedül ábrázolt említett nőalak és Brogimara is. Bár bepólyázott csecsemőjét is karjában tartó 20 éves Flavia Aiulo alakja csak töredékesen maradt ránk, jobb vállán fibulája világosan felismerhető: a szárnyas fibula íves vonalát és kis szárnyát is gondosan kifaragta a mester. Nyakában is ékszert viselt, a megmaradt részletből korong alakú kis fibulára ismerhetünk, ami alsóruháját fogta össze. A már említett budaújlaki sírkő (5. kép) nőalakja kisebb méretű, zömökebb

¹⁹ ID Nr. 765.

²⁰ ID Nr. 3180.

²¹ ID Nr. 788.

²² ID Nr. 4700.

²³ ID Nr. 765, 3182.

²⁴ ID Nr. 5126.

²⁵ KUZSINSZKY 1923. 64, FACSÁDY 2002. 522.

²⁶ ID Nr. 2853.

²⁷ ID Nr. 2838.

szárnyas fibula-párt viselt, vastag csavart torquese alatt ruhája nyílását kerek fibula fogta össze. Az aprólékosan faragott ékszer közepén kisebb kör jelzi, hogy díszített darab lehetett, az emailos berakást érzékeltette a kőfaragó mester. Karperece téglalap alakú tagokból áll. Erősen csonkán maradt meg az oromcsúcsán gömbbel díszített sztélé középső alakja, ruházata és ékszerei azonban jól felismerhetők.²⁸ A hosszú, keskeny szárnyas fibula-párt lánc köti össze, amelyen ovális medaillon csüng. A nyakában e felett egy másik láncon lunulát²⁹ hordott, alsóruháját kerek fibula fogta össze. Hasonló megoldású melldíszeket látni Batta Vibi f. sírkövén a két szélső nőalakon is. Az eddigi daraboknál későbben, már a Kr. u. 3. században készült Septimia Procella sírköve.³⁰ (8. kép) A sérült kövön az asszony jobb vállán levő fibula teljes egészében, a ballon csak töredékében látszik. Típusa megegyezik az ülő nőalak fibuláinak típusával, a gondosabb faragás következtében azonban pontosabban megfigyelhető. Széles, csaknem téglalap alakú tütartóján díszítés nyoma nem vehető ki, fejrésze alul egyenes, vaskos, a fibula többi részéhez képest gömbölyűen kiemelkedő, hangsúlyos. A típusra jellemző szárnyat nem faragta ki a mester. A síremlék töredékes volta miatt a mellen ékszer nem figyelhető meg, az azonban bizonyos, hogy a 60 évet élt Septimia Procella sem torquest, sem karperecet nem viselt.

A bennszülött női viseletben az ékszerek alapján három csoportot különíthetünk el.³¹ Az első csoportba a rövidebb, vaskosabb nor-pannon típusú szárnyas fibula-párt viselő nők tartoznak, akik minden esetben vastag, csavart torquest is hordanak, kezükön duplasoros karperec van. A torques a ruha kivágása alatt látszik, gyakorlati funkcióval nem bírt. A második csoport ábrázolt asszonyain a fibula hosszabb, karcsúbb, torquesük nincs, de nyakukban medaillont viselnek. A harmadik csoportba a szögletes, egyenes vonalú, de az előzőekhez hasonlóan nagy tütartójú fibulákat sorolhatjuk, amely a bennszülött fibulatípus késői továbbélése. Septimia Procella sírköve a bizonyíték, hogy a bennszülött viselet még a Kr. u. 3. században is megmaradt, de legalábbis az idősebb generáció által még hordott viselet volt.

A bennszülött ruházatot kiegészíthette a bal

válltól kiindulva a jobb vállon átvett, a mell felett végződő, szabályosan redőzött vállkendő. A keskeny anyagból készült dekoratív kiegészítő takarta a felsőruhát tartó ékszereket. Ezt viselte a már bemutatott klinés jelenet magas fejedővel ábrázolt nőtagja is, de több aquincumi sírsztélén ábrázolt hölgy ruházatán is megjelenik.³² Fejedőjük kerek, tekert turbán. A ruházatnak ez a módja az Antoninus korra jellemző.

Az sírköveken megjelenített hölgyek másik része római módra öltözött. Ruházatuk minden esetben tunika és palla. Az öltözék anyagszerűségének, redőzöttségének ábrázolása a kőfaragó műhely technikai felkészültségétől, a mester tehetségétől függött, elsősorban mégis korszaktól függő, stíluskritikai kérdés. A keltezésben segítséget jelent a római módra öltözött hölgyek frizuraviselete. A kevésbé ügyes kezű kőfaragó is képes volt a jellemző, a császárnők által diktált divatot követő hajviselet fontosabb elemeit megragadni és megjeleníteni. Természetesen a császári ház nőtagjai által fésültetett frizura elsősorban a fejforma sziluettjének meghatározásában, a haj feltűzési módjában volt irányadó. Az éremképek és portrészobrok tanúsága szerint a császárnők maguk is gyakran változtattak frizurájukon, s nem hagyhatjuk figyelmen kívül az egyéniséghez hozzáigazított fésülési módokat sem. A részletek mélyreható elemzésére az aquincumi kőfaragás eltérő színvonala miatt ritkán van azonban lehetőség.

A bennszülött viselet általános elterjedtsége idején kevés, a kor frizuradivatját mutató sírkő ismert Aquincumból. A bennszülött nők megjelenítésével szemben a római viseletű hölgyek esetében viszont nemegyszer a korszakra jellemző sztereotípiákon túlmutató, egyéni arcvonásokat is megfigyelhetünk. Szája melletti mély ráncaival, állformájával igen karakteres egy idősebb nő portréja,³³ akinek frizurája is figyelemre méltó. Haja kis csigákba fésülve keretezi arcát, frizurájában a Julia Titi által divatba hozott, s az 1-2. század fordulóján általánosan elterjedt hajviseletre ismerhetünk. A korábbi időszaktól teljesen eltérő módon fésült hajformát tett általános viseletté Antoninus Pius császár híresen szép felesége, az idősebb Faustina. Frizurája azonban csak látszólag egyszerű – közepén elválasztott haj, fejteőre csavart konty – készítmódja rendkívül munkáigényes lehetett. A fej két oldalán a szoro-

²⁸ ID Nr. 2883.

²⁹ FITZ 1957. 141.

³⁰ ID Nr. 2851.

³¹ FACSÁDY 1997. 103-104.

³² ID Nr. 2875, 2919, 3052, 5042, 10580, 10634.

³³ ID Nr. 2879, SZIRMAI 1973. 174.

san lesimított, sok kis fonatból kialakított haját a tarkótól elindítva feltekerték, s a kontyot a fejtetőre tűzték. A fej sziluettje a frizura által alaposan megváltozott a korábbi korszakokhoz képest, a haj tömege miatt a fej hátsó része vált hangsúlyosabbá. A domborműves ábrázolásoknál természetesen a fejtetőre tűzött konty dominál, s ennek a jellegzetességének köszönhetően frizurája könnyen azonosítható több aquincumi emléken is. Faustina maior hajviseletét utánozta, sőt eltúlozta a kissé öntelt arckifejezéssel ábrázolt hölgy,³⁴ (9. kép) akinek fonatokból tekert kontyát jól érzékeltette a kőfaragó. Ugyanilyen frizurát viselt egy szakállas férjével és gyermekével megörökített nő³⁵ is, arckifejezését a kő sérülése miatt nem lehet megállapítani. A fiatalabb Faustina kontyát már tarkóján tűzette meg, homlokánál széles, lapos hullámokat fésültetett. Crispina frizurája pedig fejéhez simult, fülét szabadon hagyta, tarkója fölött különböző módon font, hatalmas kontyot viselt. A feltornyozott frizurával szemben kedveltebb volt, könnyebben elterjedt az általa divatba hozott, középen elválasztott, sima vagy hullámos haj, amely valószínűleg a bennszülött viselethez közelebb állhatott. A Severus kori – az emlékek számában is kimutatható – öltözet- és frizuraviselet-váltásban szerepet játszhatott ez a tényező is. A sima hajviselet minden esetben több generációt ábrázoló sírreliefeken tűnik fel.³⁶ Septimius Severus hatalomra jutásával új szokások, új divatok honosodtak meg Rómában. Felesége, Julia Domna hatalmas hajkoronáját több tucatnyi módon fésültette. Frizurájának jellemzői a középen lévő választékkal párhuzamosan futó, vízszintes hullámok, amelyek sisakszerűen borították fejét. A haj többi részét – némileg követve a korábbi divatot – fejének egész hátsó részét fedő, hatalmas kontyban viselte. A füleket fedő „sisakfrizurát”, kisebb-nagyobb változtatásokkal a császári ház többi hölgytagja és későbbi császárnője is hordta, de Julia Domna egyedülálló tömegű hajkoronáját egyikük sem érte el. Plautilla, Caracalla császár felesége 202–205. között, rövid ideig jelenhetett meg az éremképeken, de ez idő alatt is kitűnt frizurája változatosságával. Ő „vezette be” a későbbiekben igen népszerű viseletet: a fejet szorosan követő, a nyakszirtnél laposan visszahajtott, majd előrevezetett és különböző módon megtűzött frizurát.

A hajviseletnek ez a módja kisebb-nagyobb változtatásokkal a 3. század folyamán végig divatban maradt, sőt, még a 4. század császárnői viseletében is visszatért. Jelentősebb változás a század közepe felé történt, amikor Tranquillina, majd Otacilia Severa³⁷ hosszú haját nyakszirtnél visszahajtván befonatta, és a fejtetőnél tűzette meg. A választékcopfot kisebb változtatásokkal készítették el, de ezek az eltérések egy-egy császárnő meghatározó és felismerhető viseletévé váltak. Ulpia Severina visszahajtott copfját már egészen a homlokáig vezette. A sírsztélék szemből ábrázolt portréi esetében azonban nehézséget okoz a nagypasztikából is ismert frizura meghatározása, amelynek jellegzetessége éppen oldal- vagy hátulnézetből tűnne ki. A portrészobrok alapján viszont a hajviselet előlnézete is megismerhető. Általános a középen lévő választék, a változatosságot a hullámok szélessége, sűrűsége jelenti, de ez ugyanazon császárnő viseletében is többször módosult.

A párhuzamos választékokkal készült, hullámos alapfrizura, amelyet nem véletlenül „Melonenfrisur”, „melon-frisur” néven említ általában a szakirodalom,³⁸ valójában igen változatos kialakítást tett lehetővé. Az aprólékosan kidolgozott ábrázolásokon a különbségek jól érzékelhetők. Az egyidőben viselt „Melonenfrisur”-ok változatait illusztrálja egy Isztambulban őrzött sírkő is,³⁹ de több aquincumi sírkőábrázoláson is megtalálhatók. Az elnevezés ugyanakkor megtévesztő, csak a frizura egy részének technikai megformálását tükrözi! A Severus-korban, majd a 3. század folyamán, hosszabb időn keresztül felismerhető a császárnői hajviseletben, de csak mint annak része.

A 3. századi sírkövek női hajviseletét jól körülhatárolható sírkő-csoportok képviselik. Lehetőség szerint különbséget kell azonban tenni a hajviselet módja és annak megjelenítési sztereotípiái, illetve kőfaragói megoldása között. Julia Domna hajkoronájának mását ismerhetjük fel a medaillonban fiával együtt megörökített széles, szögletes arcú

³⁴ ID Nr. 2877.

³⁵ ID Nr. 2881.

³⁶ ID Nr. 2751, 2757, 3178,

³⁷ WESSEL K.: Römische Frauenfrisuren von der Severischen bis zur Konstantinischen Zeit., Jahrbuch des Deutschen Arch. Instituts 61/62. (1946/47) 64.

³⁸ Az elnevezés nem jelent egyben korszakmeghatározást is. A frizura már a hellenizmus korától ismert. Ld. ZIEGLER, D. Frauenfrisuren den römischen Antike Abbild und Realität. Berlin, 2000. 46.

³⁹ RÜSCH, A.: Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien, JDAI 84. (1969), Kat. R. 10. Abb. 76.

⁴⁰ ID Nr. 2980.

hölgy⁴⁰ parókaszerű frizurájában. A fiú sűrű, erősszálú haja miatt gondolhatunk azonban arra, hogy minden biztonnal anyjának sem volt szüksége hajtömegének pótlására. Szorosan a fejre simuló, valódi „dinyefrizurája” van egy medailonban egyedül megörökített hölgynek,⁴¹ és három, felirat nélküli töredéken szereplő nőnek is.⁴² (10. kép) Lazább hullámokba fésülték a Március 15-i téren előkerült töredéken ránk maradt hölgy frizuráját,⁴³ további részletek azonban töredékes állapota miatt nem figyelhetők meg. A Plautilla által kezdeményezett frizurát – közepén elválasztott, két oldalra fésült laza hullámok, a váll felett lágyan visszahajló, a tarkón kis kontyban megtűzött hajviseletet – egyéb vonatkozásban eltérő kőfaragó munkát mutató emlékeken figyelhetjük meg. A sírfülkében lévő mellkép⁴⁴ és a családi sírkő-medailonban lévő nő⁴⁵ (11. kép) mellett ezt a lágyan visszahajló formájú hajviseletet mutatja Flavius Ursus⁴⁶ síremléke, valamint töredékes mivolta ellenére is jól felismerhetően Aurelius Aulupor⁴⁷ és egy felirat nélküli sztélé körvonalaiában fennmaradt nőábrázolása is. A szögletesebben faragott arcformák mellett elkülöníthető műhely munkáját tükrözi egy négyalakos sírkő⁴⁸ hosszúkás arccal kifaragott nőalakja, aki az eltérő arckarakter és kidolgozás ellenére az előbbiekkal megegyezően ábrázolt, a váll felett lágyan hátrahajló hajviseletet mutat. A hajforma Julia Paula és Julia Mamaea viseletéhez áll a legközelebb. A lágyabb hullámokba rendezett viselettől szembetűnően eltér a 3. század második felére – végére, illetve a tetrarchia korára tehető reliefek csoportja.⁴⁹ (12. kép) A ruházat redőzetének erőteljes, mély, merev vonalakkal történt ábrázolása mellett jellegzetesek az anatómiailag túl magasan elhelyezett, elálló fülek, a nagy, tágranyílt szemek. A hajviselet formájának érzékeltetésére is mélyen vésett, merev, egyenes vonalakat alkalmaztak. A frizura a homlokból hátrafésült, elválasztás nélküli, a fül mögött van. A tarkó vonalában visszahajlva, alja egyenes vonalú, a fejtetőn azonban a copf visszatűzése látszik. A tarkó alatt szélesen vissza-

hajló, a fejtetőn megtűzött frizura („Scheitelzopf-frisur”) Tranquillinától nyomon követhető, markánsan azonban Otacilia Severa és az őt követő császárnék hajviseletében van jelen, Ulpia Severina feltűzött hajfonata pedig már előlnézetből is látszott. A frizuraviselet 3. század második felét követő időszakra történő keltezését az egyik nőalak fülében látható ékszer is alátámasztja.

Néhány sírkő nőalakjának frizurája nem határozható meg egyértelműen. Bár erősen sérült egy többalakos sztélé⁵⁰, de az arcok hiánya ellenére jól felismerhetők a fejek körvonalai, a fülek és a frizura. Baloldalon férfialak, mellette két, szinte teljesen azonos nőalak áll, előttük gyermekek nyoma látszik. Mindhárom alak fejformája hosszúkás, a füleket szokatlanul magasra helyezte a kőfaragó. A két nő frizurájából kevés maradt meg, fejük mellett kétoldalt három–négy gömb, illetve hengeres tag látszik. A gömböket akár nagyméretű fülbevalónak is gondolhatnánk, azonban egyértelműen a fül mögött vannak, s kő sérülése ellenére jól kivehető a két nő azonos, csigákban vállra omló hajviselete. A visszatűzött frizurák általános divatja idején sem volt ismeretlen ez a csigás viselet. Julia Paula Capitoliumi Múzeumban és a Ny Clasberg Glyptotekban őrzött szobrán éppen ilyen, csigákban válláig érő, s onnan hátrahajló frizurát visel. Ugyanez a hajviselet ismerhető fel egy épebben megmaradt családi sírkő nőalakján.⁵¹ (13. kép) A közepén elválasztott, kétoldalra fésült haj a fül mögött csigásan göndörödik az áll magasságáig. A csigásan fésült hajjat ezen a kövön is gömbökkel érzékeltette a kőfaragó. Kevésbé egyértelműen látszanak a vékonyabb csigás loknik egy Eskü téri töredéken.⁵²

A római módra öltözött nők kevés ékszert viseltek. A csupán díszítésre szolgáló ékszerek viselete és azok ábrázolása keleti hatásra terjedt el, amit az ábrázolási technika egyéb jelzései is, pl. a pupilla és az írisz kidolgozása, egyértelművé tesznek. Az ékszerek elnagyolt vagy idealizált ábrázolásmódjában szerepet játszhatott az az egyértelműen felismerhető kőfaragói gyakorlat, amely csupán bizonyos ékszerfajtákat, esetleg azon belüli általánosan elterjedt típust kívánt megörökíteni, pl. a gyűrű elnagyolt, a nyaklánc egyenletes gömböcskékből áll. Ennek ellenére az ábrá-

⁴¹ ID Nr. 736.

⁴² ID Nr. 2742, 9841. 3053.

⁴³ ID Nr. 5138.

⁴⁴ ID Nr. 10599.

⁴⁵ ID Nr. 2733.

⁴⁶ ID Nr. 10559.

⁴⁷ ID Nr. 2974.

⁴⁸ ID Nr. 10754.

⁴⁹ ID Nr. 3227, 4701, 4557,

⁵⁰ NÉMETH 1999. 46. Nr. 115. ID. Nr. 2852.

⁵¹ SZIRMAI K.: A new tombstone from Aquincum. A new data to the late roman gravestones in Aquincum. *BudRég* 34. (2001), 241. ID.Nr. 5164.

⁵² ID Nr. 2758.

zolások áttekintése során képet alkothatunk a viselt ékszerek mennyiségéről, a változás tendenciáiról.⁵³

Homlokánál csigákba fésült frizurája kapcsán már volt szó a karakterisztikus arcú idős hölgyről, akinek síremléke az Antoninus-korban készülhetett. Római viseletét nyakában gyöngysor, illetve lunula egészíti ki. A félhold alakú ékszert nők és leánygyermek⁵⁴ amulettként viselték, kedvelt ajándék volt.⁵⁵ Ábrázolása – viselete – előfordult a bennszülött nők körében is.

A tárgyi emléanyagban fellelhető mennyiséghez képest a köemlékek nőalakjain viszonylag ritkán fedezhetjük fel a csupán díszítő szándékkal viselt fülbevaló ábrázolását. A felnőtt nők mellett a kislányok fülében is lehetett fülbevaló, típusuk – ábrázolásuk – a felnőttekével megegyező. Nehezebb – gyakran lehetetlen – viszont az ékszer típusának felismerése és azonosítása. A fülbevaló minden ábrázolásnál illeszkedik a fülcimpához, vagy kissé még takarja is azt. Az ékszerek feltűnőek, nagyméretűek, mellettük gyakran egyéb ékszert (legtöbbször nyakéket) is viselt tulajdonosuk. Egy-egy gömböcske jelzi, hogy fülbevalót viselt a portrémedaillonban fiával együtt megörökített nőalak.⁵⁶ A szögletes, széles arc, az elnagyolt, merev vonások és ruharedők mellett meglepően kidolgozott a mesterkéltséget, parókaszerű frizura és a nagyméretű ékszer. Az aquincumi polgár városban előkerült, női fej ábrázoló relief töredéke⁵⁷ (14. kép) sírkő része lehetett eredetileg. A közepén elválasztott, erőteljes, párhuzamos vonalakkal jelzett frizura a homlokra húzódik, talán hajhálóval fedett. A fülénél viszont kettős korong figyelhető meg, amit a 3. század második felében, széles körben viselt kétrészes fülbevalóként értelmezhetünk. A két oldal faragása nem teljesen azonos. A felső korongokat a hajhálót leszorító ékszerként is magyarázhatjuk, de a relief elnagyolt kidolgozása, egyértelműen szembenézetre készült ábrázolása ezt a magyarázatot bizonytalanná teszi. Az alatta látható kis gömb pontosabban meg nem határozható fülbevalót jelez. A hölgy a fülbevalón kívül négyzetes tagokból készült nyakláncot is visel, amelynek a nyak oldalsó részeinél lévő tagjait ugyancsak

kevésbé kidolgozottan faragták meg. Egy négyalakos családi sírkövön⁵⁸ hullámos, alul visszahajló, Julia Mamaea frizurás nőalak mindkét füléből csepp alakú, nagyméretű fülbevaló csüng, az ékszer pontosabb tipizálása azonban nem lehetséges. Ábrázolásával teljesen megegyező nőalak látszik egy intercisai sírsztélén⁵⁹. Az előbitől eltérően a töredékesen ránkmaradt nagyméretű sírkő egy nő számára készült, akinek arcvonásai a kő kisebb sérülései ellenére felismerhetők. Fülében is az aquincumiéval megegyező, nagyméretű, csepp alakú ékszer függ. Feltűnő szemének kiképzése is, felső szemhéját, íriszt és pupilláját gondosan ábrázolták. Egy 3. század második felére keltezhető háromalakos relief nőalakjának⁶⁰ fülében kétrészes, függős típusú fülbevaló pár van, nyakán kerek szemekből álló gyöngysort visel. Fülbevalójának kereszttagja erősen fülcimpájához simul, a faragás alapján díszített lehetett. A fülbevaló-pár két tagja nem teljesen azonos. Hasonló kétrészes, függős fülbevaló látszik az előbbiekkal megegyező hajviseletű és faragásmódú családi sírkövön a kislány fülében is.

Egyértelmű a meghatározása egy másik aquincumi sírkőtöredéken megmaradt nőalak ékszerének.⁶¹ Figyelmünket ugyan a fülbevaló típusának meghatározására irányítjuk, azonban nem hagyhatjuk említés nélkül a képmás másik jellegzetességét sem. A mindössze 45x42 cm-es töredéken csupán egy női fej maradt ránk, akinek közepén elválasztott és kétoldalt a füle mögé fésült hajviseletét – az 1970-es években is divatos – keskeny szalagból tekert turbán fedi. A fejfedő alapvetően különbözik a bennszülött asszonyok viseletétől, sajnos a köemlék töredékes volta nem ad módot a ruházat többi részének megfigyelésére. A nőalak fülei kissé elállóak, a fülcimpához simul a kétrészes, csüngős fülbevaló ovális felső része.

Az erősen sérült, ötalakos sírkő keltezéséhez a tárgyi leletanyagban Aquincumban még nem kimutatható fülbevaló típust lehetett igénybe venni.⁶² A közepén álló nőalak hajának tincseit vékony vonalak jelzik, a frizura visszahajlásánál mindkét fülében kétgömbös fülbevaló van. Vilá-

⁵³ Aquincum emlékeire vonatkozóan: FACSÁDY 1997.

⁵⁴ GABELMANN, H.: Römische Kinder in toga praetexta. JDAI 100. (1985), 521.

⁵⁵ PLAUTUS: Epidicus, V. 639.

⁵⁶ SCHÖBER 1923. Nr. 352. ID Nr. 2980

⁵⁷ SZIRMAI 1999. 56. Nr. 36. ID Nr. 8289.

⁵⁸ ID Nr. 10715

⁵⁹ Intercisa 1954. Nr. 91, BARKÓCZI 1985. Taf. XIII. 1. ID. 733

⁶⁰ ID Nr. 4701. Lelt. sz. 86.11.27.

⁶¹ BARKÓCZI 1982-83. 135. ID Nr. 6519

⁶² FACSÁDY A: Une stèle récemment trouvée á Aquincum. BudRég 34. (2001), p. 105-108.

gosan kivehető, hogy egy négyalakos családi sírkő domborművén a kislány fülében ugyanilyen típusú, kétgömbös fülbevaló csüng.⁶³ Az egy, vagy két félgömbből komponált, csüngő fülbevaló a késő római korszak viselete volt, egy aranyból készült pár az intercisai temetőből⁶⁴ ismert. Hasonló kettős félgömbökből álló fülbevaló látható a Visegrádi Mátyás Király Múzeumban őrzött, különös történetű fejen is.⁶⁵ A Visegrád–Lepencén lévő őrtoronyba befalazott, átfaragott fej eredetileg egy aquincumi, sírszoborként meghatározott női szoborhoz tartozott, s előkerülésével az ábrázolt hölgy ékszerkészlete számunkra is teljessé vált.

Nyakláncot több emléken láthatunk,⁶⁶ mindegyik a nyakra szorosan rásimuló, rövid, gyöngyökből álló nyakék. Arányaik alapján közepes vagy nagyméretű szemekből állók, függő nélküliek. Caracalla korában működő aquincumi kőfaragó műhelyből került ki egy ötalakos családi sírkő,⁶⁷ (15. kép) amelyen a 20 éves Flavia Exsuperata nyakát hosszúkás gyöngyszemekből álló nyaklánc díszíti, míg a már említett háromalakos, felirat nélküli sírtábla középső nőalakjának nyaklánc kerek gyöngyszemekből áll. Szögletes, az előbbieknél szélesebb tagokból alakította ki a kőfaragó mester a 3. század első felére keltezhető említett relief-töredék ékszerét. Karperecet és jobb keze mutatóujján gyűrűt is visel egy Contra – Aquincumban előkerült töredékes sírkő⁶⁸ középső nőalakja. (16. kép) Több szempontból is egyedülálló Zebuca sírköve.⁶⁹ (17. kép) A 10 évesen elhunyt kislány haját több tagból álló választékdísz fedi,⁷⁰ amelyről homlokára kis lunula lóg. A 3. periódusban készült palmyrai reliefekről jól ismert,⁷¹ s a tárgyi leletanyagban is fellelhető⁷² ékszer a „függő”-ként számon tartott ékszerfajta újabb alkalmazási lehetőségére mutat rá. A hajválaszték-dísz megtalálható a nyugati provinciákban is, elsősorban leánygyermekéknél

alkalmazták, apotropikus jelentéssel, a keleti provinciákban és görögországi emlékeken gyakori. Zebuca édesanyja, Aelia Dubitata fülhöz simuló, kör alakú fülbevalójában a Kr.u. 3. század második harmadától divatos, technikai kivitelezésében és színösszeállításában egyaránt változatos kialakítású fülbevalótípust ismerhetjük fel. Bal keze kisujján pedig látszik gyűrűje, amelynek középső része kissé kidudorodik, érzékeltetve a befoglalt gyűrűkövet. Gyűrűábrázolást még egy családi sírkő nőalakjának⁷³ kisujján láthatunk, ő azonban, Aelia Dubitatával ellentétben, nagyméretű, kerek, kiemelkedő fejű gyűrűjét jobb kezén viselte. A gyűrű formája a késő római korszak viseletét mutatja, ami a kőemléknek a frizura alapján történt keltezését tovább erősíti. Az előkerült tárgyi leletanyaghoz képest kevés számú és típusú ékszer szerepel a domborműveken, aminek egyik okát a viselet jellegének megváltozásában kereshetjük. A sírkőállítás szokásának visszaszorulása pedig éppen arra az időszakra esik, amikor a számunkra kézzelfogható leletanyag mennyisége jelentősen megemelkedik, elsősorban a sírletek révén.

KÉZTARTÁS ÉS ATTRIBUTUM

A domborművek frontális beállítása lehetővé tette, hogy a ruházat mellett erős hangsúlyt kaptak a kezek, illetve a kézben tartott tárgyak is. A kéztartás szimbolikus jelentőségét bizonyítja, hogy – egy kivételtől eltekintve – még olyan mellképek esetében is szerephez jutnak, amelyek a képmező mérete miatt ábrázolásuk elhagyható lett volna. A római mintát követő, de feladatával nehezen megbirkózó helyi kőfaragó mester munkáján is feltűnik az összetartozást jelentő kézfogás.⁷⁴ (18. kép) A *dextrarum iunctio* látható egy idősebb nő sírkövén is, Septimia Procella sírkövén pedig az egymást szorító kéz gesztusával a kőfaragó könnyedén megbirkózott. Az összetartozás jelzésére szolgált az átkaroló mozdulat, a másik vállán nyugvó kéz is. Egy campanai töredéken a bennszülött ruhás nő öleli át férje vállát, míg a Faustina maior hajviseletével azonos frizurájú, római ruhás nőt szakállas férje öleli át. (9. kép) Zebuca vállát édesanyja fogja át, (17. kép) ő azonban mindkét kezével öleli leányát. A mozdulat meghittsége ellenére mesterkéltnek hat a már többször emlegetett Aelia Dubitata kihangsúlyozott, nyújtott ujjú,

⁶³ ID Nr. 5164.

⁶⁴ LÁNYI 1972. Abb. 65/12.

⁶⁵ SZIRMAI 1999. 70. Nr. 50.

⁶⁶ ID Nr. 3178, 4701, 8289,

⁶⁷ ID Nr. 3178.

⁶⁸ ID Nr. 2756

⁶⁹ Lelt. szám 64. 10. 8.

⁷⁰ A választékdíszekről bővebben: HAHN, L.: Zur Erklärung der niedergermanischen Matronendenkmäler, BJ 160. (1960), p. 9–49.

⁷¹ EL–CHEHADE 1972. 84. ; CHEHADE 1987. 98.

⁷² HIGGINS 1961. 183.

⁷³ ID Nr. 3227.

⁷⁴ ID Nr. 3175.

nagy tenyere. Semmi nem indokolja Flavia Matrona⁷⁵ melképes domborművén a kezek megmutatását. Az egyedül ábrázolt hölgy kéztartása arra utal, hogy valamilyen mellvéd mögött áll, bal kezével azt markolja. Eltűzött méretű jobb kezét kinyújtott ujjakkal maga előtt tartja. A kéz kissé indokolatlan megmutatásának előképét ugyancsak a palmyrai emlékeken láthatjuk.⁷⁶ A több alakot felvonultató családi sírköveknél a párok közötti összetartozásnak ez a fajta jelzése nincs meg, a kezek legfeljebb a gyermekek vállán nyugszanak.⁷⁷ A családi ábrázolásokon gyakori gesztus, amikor a mell előtt átlósan átnyúló jobb kéz a *palla* szélét markolja.⁷⁸ (19. kép) A mozdulat az idősebb Faustina szobra⁷⁹ látható, s az ő frizuráját viselő hölgy mellképén a legszebben kidolgozott. Az átlósan tartott kezek már az eraviscus ruházatú nők síremlékein is láthatók, akár valamilyen tárgyat tartva is. Scorilo síremlékének (7. kép) feszes ritmusát is az átlósan ábrázolt kezek határozzák meg. A legkésőbbi emlékek csoportjánál az átlósan mell elé emelt kéztartás változatát láthatjuk. A jobb kéz mutató és középső uja összezárva és kinyújtva, a gyűrűs és a kisujj a tenyérhez hajlítva látszik. A gesztus az irattekercset tartó férfiakra jellemző, két esetben⁸⁰ azonban a nők jobb kezét is ebben a tartásban ábrázolták.

A kéztartás jelentőségét fokozta, hogy az ábrázolt nők egy része kezében valamilyen tárgyat tartott. Egyes esetekben a tárgy nehezen azonosítható, jelzésszerű. A fiatal nők és leánygyermekek legelterjedtebb attribútuma az alma. A szeretetet, az életet szimbolizáló gyümölcs a bennszülött viseletű nők sírsztéléin éppúgy feltűnik, mint a tunika-palla ruházatot magukra öltőkén.⁸¹ Szőlőfürtöt viszont csak helyi viseletbe öltözött nők kezében látni, akik mindkét kezükkel átfogva tartják a gyümölcsöt⁸². (20. kép) Barkóczy László szerint keleti hatásra kerülhetett⁸³ a fiatal nők

kezébe a gyümölcskosár.⁸⁴ Az íves oldalú, fonott kosár kerek gyümölcsökkel megjelenik már a klinés ábrázolásokon, de szerepel római ruhát viselő hölgyek kezében is. A gyümölcskosár szimbolikáját azonban nem kell feltétlenül keleten keresnünk. Istennő attributumaként jelen van Aquincumban is, Proserpina kezében, a Balkánon és a Rajna vidékén pedig igen gyakori Herecura votív emlékein⁸⁵, ahol az ülő női alak az ölében lévő gyümölcsös kosarat két kézzel fogja. Több emléken ismerhető fel a nők kezében az orsó-guzsaly ábrázolása.⁸⁶ (21. kép) A kőfaragó mestersegbeli tudása és szándéka szerint a fonás eszközt realizstikusan ábrázolta, azonban elsősorban nem a házimunka kellékeként, hanem mint szimbólumot kell értékelnünk. A sepulchrális hagyományban is fontos helye volt, s mint a római esküvői szertartás része, díszes kivitelű vagy anyagú példányai esküvői ajándékok voltak.⁸⁷ A kisázsiai provinciákban a sírköveken a nők kezében a guzsaly és orsó a házasság-lét, a férjzettség jelképe volt.⁸⁸ Az orsó-guzsalyt tartó palmyrai hölgyek egyáltalán nem, vagy csak egy-egy ékszerrel viselnek. Pannonia – és Aquincum – sírsztéléin csak a bennszülött viseletű – fibulákkal vagy a vállkendővel ábrázolt – hölgyek kezében látható, római ruházatúaknál egyáltalán nem fordul elő.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az aquincumi sírsztélék nőalakjainak ikonográfiájában a következő korszakokat állapíthatjuk meg:

1. Az első század végén és a második század folyamán a bennszülött viseletű nők jelentős többségben vannak, kivételes a római ruházatban ábrázolt, az aktuális császárnői frizuradivatot követő ábrázolás. Az Antoninus korban a viselet vállkendős változata dominál. A domborművek kompozícióján és szimbólumrendszerében egyaránt kisázsiai és balkáni hatások is megfigyelhetők, pl. a klinés ábrázolás és az orsó-guzsaly kézben tartása.

2. A Severus kor folyamán jelentős változást tapasztalunk. Elterjed a fület takaró, elválasztott sima hajviselet, általánossá válik a római öltözék és a fiatal nőknél a bennszülött viseletben ismeretlen ékszerek ábrázolása. A családi sírköveken

⁷⁵ ID Nr. 3042.

⁷⁶ BARKÓCZI 1982. 47.

⁷⁷ ID Nr. 2750, 2757, 2850, 2981, 3053, 3178, 3036, 10538, 10600, 10715,

⁷⁸ ID Nr. 2732, 2733, 2877, 2974, 10682,

⁷⁹ ALEXANDRIDIS, A.: Die Frauen des Römischen Kaiserhauses. Mainz, 2004. Kat. Nr. 191, 192, 193.

⁸⁰ ID Nr. 3227, 4557.

⁸¹ ID Nr. 2839, 2853, 2875, 2877, 3175, 4701, 10559, 10538,

⁸² ID Nr. 765, 2883, 3052, 5042,

⁸³ BARKÓCZI 1982. 31.

⁸⁴ ID Nr. 2757, 2919, 3178,

⁸⁵ GREEN, M. J.: Symbol and Image in Celtic Religious Art. London, 1989. 69.

⁸⁶ ID Nr. 765, 2875, 3181, 4700, 10580,

⁸⁷ BÍRÓ 1994. 212.

⁸⁸ WASOWICZ 1987. 271.; BÍRÓ 1994. 210.

sokasodnak az ábrázolt személyek, az összetartozást a kezek elhelyezése is jelzi.

3. A 3. század folyamán a frizuradivat változatosabbá válik, a kompozíció azonban egysíkú, az attribútumok közül csak az alma kézben

tartása fordul elő.

4. A tetrarchia korából kevés sírkő maradt ránk, keltezésüket a kidolgozás minősége és a korai frizuradivat visszatérése nehezíti.

IRODALOMJEGYZÉK

- BARKÓCZI 1982
BARKÓCZI 1982–1983
BARKÓCZI 1985
BÍRÓ 1994
CHEHADE 1987
EL-CHEHADEH 1972
ERDÉLYI 1974
FACSÁDY 1997
FACSÁDY 2001
FACSÁDY 2002
FITZ 1957
GARBSCH 1965
HIGGINS 1961
ID Nr
Intercisa 1954
KUZSINSZKY 1923
LÁNYI 1972
NAGY T. 1971
SCHOBER 1923
- BARKÓCZI László: A keletpannóniai sírsztélék ábrázolásainak délkeleti és keleti kapcsolatai. *ArchÉrt* 109. (1982), p. 18–50.
- BARKÓCZI, László: Die südostlichen und orientalischen Beziehungen der Darstellungen auf den ostpannonischen Grabsetel. *MittArchInst* 12–13. (1982–83), p. 123–369.
- BARKÓCZI, László: Römerzeitliche Steindenkmäler aus dem dritten Jahrhundert im Komitat Fejér. *Alba Regia* 22. (1985), p. 97–107.
- T. BÍRÓ, Mária: The Unknown Goddess of Late Roman Popular Religious Belief. *ActaArchHung* 46. (1994), p. 195–229.
- CHEHADE, J: Zu Schmuckdarstellungen auf palmyrenischen Grabreliefs, In: E. M. Ruprechtsberger (Ed.) *Palmyra. Geschichte, Kunst und Kultur der syrischen Oasenstadt*. Linz, 1987. p. 193–199.
- EL-CHEHADEH, J: Untersuchungen zum antiken Schmuck in Syria. Berlin, 1972.
- ERDÉLYI Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp., 1974.
- R. FACSÁDY, Annamária: Représentations de parures sur les stèles funéraires du Musée d'Aquincum. In: B. Djurić–I. Lazar (éds.) *Akten des 4. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje 1995*. *Situla* 36. (1997), p. 103 – 106.
- R. FACSÁDY, Annamária: La parure et le costume traditionnels. In A. Facsády – P. Zsidi (éds), *Romains de Hongrie*. Lyon, 2001. p. 42–48.
- R. FACSÁDY Annamária: Les formes et les techniques de fabrications des bijoux d'or d'Aquincum. In: A. Giunlia–Mair (éd.), *I Bronzi Antichi: Produzione e tecnologia, Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi, organizzato dall'Università di Udine, sede di Gorizia Grado–Aquileia, 22–26 maggio 2001*. *Monographies Instrumentum* 21. Montagnac, 2002. p. 517–524.
- FITZ Jenő: Az eraviszkusz női viselet. *ArchÉrt* 84. (1957), p. 133–154.
- GARBSCH, J.: Die norisch–pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jh. In: *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 11. München, 1965.
- HIGGINS, R. A.: *Greek and Roman Jewellery*. London, 1961.
- „Ubi erat lupa”. *Römische Steindenkmäler*, <http://www.ubi-erat-lupa.org>
- ERDÉLYI, Gizella: Steindenkmäler. In: *Intercisa 1. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Bp., 1954. p. 168–231.
- KUZSINSZKY Bálint: Aquincumi sírlelet. *BudRég* 10. (1923), p. 56–73.
- LÁNYI, Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24. (1972), p. 53–213.
- NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. *BudRég* 22. (1971), p. 103–160.
- SCHOBER, A.: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. In: *Sonderschriften des ÖAI Bd. 10*. Wien, 1923.

- LÁNYI 1972 LÁNYI, Vera: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. ActaArchHung 24. (1972), p. 53–213.
- NAGY T. 1971 NAGY Tibor: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. BudRég 22. (1971), p. 103–160.
- SCHOBER 1923 SCHOBER, A.: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. In: Sonderschriften des ÖAI Bd. 10. Wien, 1923.
- SZIRMAI 1973 SZIRMAI Krisztina: Az idősebb Faustina portrétípusai az aquincumi köemlékeken. BudRég 23. (1973), p. 171–178.
- SZIRMAI 1999 SZIRMAI, Krisztina: Kaiserzeitliche Porträts in Aquincum. Katalog der Ausstellung. Bp., 1999.
- WASOWICZ 1987 WASOWICZ, A.: Une quenouille antique d'un type méconnu. Revue du Louvre 4. (1987), p. 268–273.

THE ICONOGRAPHY OF FEMALE DEPICTIONS

Women were usually depicted along with their children by their husbands' sides or between their families on the grave steles. As usual small portraits of people – a mother with her child, a married couple – were represented on grave steles dating to the 1st – 2nd century. From the Severian period, the number of the persons shown of the relief grew. The half-length portrait, the half or three-quarter figure depiction and the sitting figure together with women shown in native clothing became widespread. The strictly frontal view, the impersonal figure looking straight ahead become characteristic. It is rare that personal touches can be spotted.

The clothing worn by the women are basically of two different types: native or Roman dress. Grave steles with depictions of women dressed in native clothing usually date to the AD 2nd century in the absence of other characteristics that are of dating value. How elaborate the details of the carving were depended on the skill and qualifications of the stone mason.

The clothes were complemented by depictions of typical jewelry allowing these representations to be separated into three groups:

1. Women wearing a pair of short and massive nor-Pannonian type winged brooches with thick twisted torques. They are shown wearing bracelets on their wrists. As the torques appear to fall below the neck-line of the dress, they do not seem to have had any practical function.

2. Depictions where the brooches were longer and slimer. The women do not wear torques although medals are shown.

3. Large angled and rectilinear brooches. Septimia Procella's grave stele demonstrates that women continued to wear native clothing into the AD 3rd century or at any rate it continued to be worn by the older generation as well.

Such native clothing was enhanced by use of an almost pleated shawl placed over the left shoulder and flung over on the right shoulder. This kind of clothing was characteristic in the Antoninus period.

The other women depicted on the grave stele wore Roman tunics and *pallas*. The representation of the textile and pleating depended on technical

equipment used by the stone-cutter workshop and the talent of the craftsman as well as on the period and stylistic criteria. The hair style of the women who are shown wearing Roman clothes helps with the dating.

Frontal presentation in the reliefs permitted the hands to be strongly emphasized and the hands are often shown holding objects as well. The most common attributes shown with young ladies and girls were apples or bunch of grapes which can be seen only with women wearing local clothes. The representation of the reel-distaff on the steles of Pannonia and Aquincum can be seen only in the hands women shown wearing native clothing with brooches or shawls. It is never shown together with women wearing Roman clothes.

The following periods can be identified based on the iconography of the female figures shown on Aquincum grave steles:

Women wearing native clothing were in the majority at the end of the AD 1 century and 2 century. They were rarely represented in Roman clothing and followed the empress in their hair fashion. In the Antoninus period, the shawl version of the clothes was most common. Asia Minor and Balkan influences can be observed in the composition and symbolic system found in the reliefs, for example: a "*klinés*" representation and the reel-distaff held in the hand.

Important changes take place in the Severian period. The parted smooth hair style covering the ears spread. The Roman clothes and the depictions of jewelry were not previously known together with native clothing before it became common for young ladies shown dressed in native clothing. The number of people shown on the stone steles on grave monuments of the families increases and the placement of the hands reflects this connection.

Hair fashions became more varied in the AD 3 century. However, the composition is unsophisticated, with only the apple still being shown in the hand.

Only a few stele stones remain from age of the tetrarchia, the quality of the working out and return to early hair fashions made their dates difficult.

ID sorszám	Leltári szám	Kor	Ábrázolt személyek	Ruházat	Frizura	Ékszeriselet	Kéztartás	Kézben tartott tárgy
736	MNM 62.74.1.	3. század	Egy nő medaillonban	Vsz. tunica, palla	„Melonen- frisur”	nincs	Tárgyat tart	pyxis
765	MNM	2. század	Három nő (egy álló, két ülő)	bennszülött	turbán	Fibula, torques, karperec, melldísz	Tárgyat tart	alma és gyümölcskosár
788	MNM 31.1847.1.	2. század	Anya és lánya	bennszülött	sapkaszerű	Fibula, torques, karperec	Mell előtt	nincs
2697	MNM	2. század	Törött: házaspár	Bennszülöt t	törött	Fibula, torques, karperec	Tárgyat fog, mell előtt	??
2733	2004.1.90.	Severus	Medaillonban házaspár és gyerek	Tunica, palla	Visszahajlí -tott, fül mögött	nincs	Jobbkéz ruha szegélyén, átlósan	nincs
2732	64.11.108.	Severus	Medaillonban házaspár	Tunica, palla	sérült	nincs	Palla szélét fogja	nincs
2742	81.8.3.	Severus	Egy nő, két férfi, három gyerek	Tunica, palla	„Melonen”	nincs	törött	törött
2750	63.10.125.	3. század	Házaspár és két gyerek	Tunica, palla	Fej hiányzik	nincs	gyereken	nincs
2751	66.11.5.	Severus	Egy nő, három férfi, két gyerek	Tunica, palla	Fület takaró, középen elválasztott	nincs	Nem látszik	-
2756	73.9.4.	3. század	Két nő, egy férfi	Tunica, palla	Törött	karperec	Palla szélét fogja	nincs
2757	66.11.43.	Severus	Két nő, egy férfi, egy gyerek	Tunica, palla	Középen elválasztott fül mögött	nincs	Gyereken, ill. kosáron	kosár
2758	72.7.1.	2. század?	Törött. Jelenleg egy nő, egy férfi egy gyerek	Tunica, palla	Homlokba fésült haj és fátyol (?)	nincs	Sérült, vsz. a gyereken	sérült
2806	63.10.147.	2. század?	Töredékes: házaspár	Tunica, palla	Fül mögött	nincs	Mell előtt	Vsz. nincs
2838	63.10.110.	2. század	Két nő, egy férfi	bennszülött	Sapka és fátyol	fibula, torques, karperec	Átlósan mell előtt	Alma és hosszúkás tárgy
2839	66.11.47.	Traianus	Egy nő, két férfi	Tunica, palla	törött	nincs	jobbkéz palla szélén, balban tárgyat tart	Alma?
2848	64.10.8.	3. század	Anya és lánya	palla	1 „sisakfrizu- ra” 2. Fülre simul, elválasztott	1, fülbevaló, gyűrű 2. hajdísz	Gyereken mindkét kéz	nincs alma
2850	70.10.5.	Severus	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Sapkasze- rűen fejhez simuló	nincs	Gyerek vállán (mindkét kéz)	nincs
2851	63.10.113.	Severus	Házaspár	bennszülött	sérült	Fibula	kézfogás	nincs

2852	63.10.60.	3. század	Két nő, egy férfi, két gyerek	Tunica, palla	Sérült: fül mögött göndör tincsek	nincs	Sérült	sérült
2853	64.10.15.	1-2. század	Házaspár	bennszülött	Turbán-sapka, fátyol	fibula, torques, karperec	Jobbjában tárgy, bal vízszintesen	Alma?
2854	64.10.10.	2. század	Nő és csecsemő	bennszülött	törött	Fibula, bulla	Pólyást tart	nincs
2875	69.1.5.	2. század	Két nő, egy férfi	Vállkendő	Törött	Karperec	Tárgyat tart	Alma Orsó-guzsaly
2877	66.11.44.	Antoninus	Házaspár	Tunica-palla	Magas konty (id. Faustina frizura)	nincs	Pallát fogja	Alma (balkézben)
2879	MNM 269.1875.	Antoninus	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Homloknál fűrtök	Gyöngysor, nyakék lunulával	gyereken	Nincs
2980	MNM	Severus	Anya és fia	Tunica, palla	Julia Domna frizura	Fülbevaló, gyűrű	Tárgyat tart	Tükör???
2881	MNM 78.1903.2.	Antoninus	Házaspár és gyerek	köpeny	Magasra tornyozott (id. Faustina frizura)	nincs	Hüvelykujj elálló	?
2883	66.11.21.	2. század	Töredékes (egy nő, mellette másik volt)	Bennszülött: alsóruha, kötény, köpeny	Turbán, sérült	fibula, bulla, lunula, medaillon	Mindkét kézzel tart	Szőlőfürt
2919	86.11.2.	2. század	Ülő nő, klinén férfi és gyerek,	Vállkendő, alsó-felsőruha, cipő	turbán	nincs	tárgyat tart	gyümölcskosár
2932	64.11.142.	3 század	Egy nő, két férfi, két gyerek	Tunica, palla	Visszahajlított	nincs	Tárgyat tart	Guzsaly?
2973	MNM 6.1869.7.	2. század	Házaspár	Bennszülött	Turbán és fátyol	Fibula, torques, karperec	vízszintesen	alma
2974	MNM 6.1869.4.	3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Sérült, visszahajló	Vsz. nincs	Pallát fogja	nincs
2976	MNM 6.1869.1.	2. század?	Két nő, két férfi, egy gyerek	Tunica, palla	Sérült, ill. középen elválasztott fület takaró	1.nyakék 2. nincs	Mell előtt keresztben	alma
2977	MNM	2. század	Házaspár és gyerek	Bennszülött, alsóruha, kötényruha, kötény, köpeny	turbán	fibula	ölebe ejtve	?
2981	MNM	2-3. század	Töredékes medaillon: házaspár és gyerek	törött	törött	törött	Gyerek vállán	nincs
2992	MNM	3. század	Két nő, egy férfi, két gyerek	1. bennszülött 2. tunica	Középen elválasztott fedett	1. fibula 2. nincs	Gyereken Nyújtott mutatóujj	nincs

3036	81.8.2.	Severus.	Egy nő, három férfi, három gyerek	Tunica, palla	Fület takaró	nincs	Gyerek vállán	nincs
3038	MNM	2-3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Sérült, vsz. visszahajló	Vsz. nincs	Nyújtott hüvelyk és mutatóujj	nincs
3042	MNM	3. század	Egy nő	Tunica, palla	„Scheitelzo pffrisur”	nincs	Mell előtt a tenyér	nincs
3045	MNM	2. század	Nő és csecsemő	köpeny	sapkaszerű	nyakék	pólyást tart	nincs
3052	MNM	2. század	Házaspár	kendő	turbán	nincs	Tárgyat tart	szőlő
3053	MNM	3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	„Melonenfrisur”	nincs	Nyújtott tenyér	nincs
3061	70.9.10.	1. század	Ülő nő-töredék (klinés ábrázolásról)	bennszülött	„sapka”, fátyol	fibula, torques, karperec	Vízszintesen	pohár
3121	MNM 62.70.1.	4. század	Házaspár és gyerek	Tunica, kendő	„Scheitenz opffrisur”	nincs	gyereken	nincs
3175	63.10.58.	1-2. század	Házaspár	bennszülött	„sapka”	fibula, torques, karperec	kézfogás	alma
3178	63.10.7.	Severus	Két nő, egy férfi, két gyerek	Tunica, palla	Fület takarja, közepén elválasztott	Nyaklánc (gyöngysor)	1. gyereken 2. kosáron	Gyümölcsös kosár
3180	66.11.34.	1-2. század	Töredékes: házaspár	bennszülött	„sapka”, fátyol	fibula, torques, karperec, térdfibula	átlós	nincs
3181	66.11.49.	2. század	Egy nő, két férfi	bennszülött	turbán	fibula, torques, karperec	átlós	Guzsaly
3182	66.11.50.	2. század	Töredék: két nő	Bennszülött	Turbán, fátyol?	fibulák, karperec,	Mell előtt	törött
3227	MNM	3. század	Egy nő, két férfi, egy gyerek	Tunica, palla	Visszahajlított, fül mögött	Gyűrű, fülbevaló (?)	Nyújtott mutató és középsőujj	nincs
4700	AQU.	2. század	Házaspár	Bennszülött: alsóruha, kötény, köpeny	fátyol	Fibula, torques, korongfibula, karperec	Tárgyat tart mindkét kéz	Orsó- guzsaly
4701	86.11.27.	3. század	Egy nő, két férfi	Tunica, palla	Fül mögött, visszahajlított	Fülbevaló, gyöngysor	Tárgyat tart	alma
4557	AQU.	Tetrarchia	Egy nő, két férfi, két gyerek	tunica	Visszahajlított, fül mögött	fülbevaló	Jobb kéz két ujjá nyújtva	nincs
5042	81.7.6.	Antoninus	Házaspár és gyerek, sérült	vállkendő	sérült	sérült	Tárgyat tart	szőlő
5126	66.11.2.	2. század	Töredékes: nő	fátyol	„sapka”	Hajtű – virág	Törött	törött
5138	66.11.6.	Severus	Töredék. Nő és ?	törött	„Melonen”	törött	Törött	Törött
5151	64.11.103.	Antoninus	Egy nő, két férfi	sérült	Magasra tornyozott	nincs	kézfogás	nincs

5164	81.6.4.	4. század	Házaspár és két gyerek	Tunica, palla	Középen elválasztva, fül mögött loknik	nincs	Jobb kéz mutatóujja kinyújtva, palla szélét fogja	nincs
6519	MNM	3. század?	Töredék: nő	törött	Középen elválasztott tekert turbán	fülbevaló	törött	törött
8289	64.11.20.	3. század	Női fej töredéke	-	Középen elválasztott	Fülbevaló, gyöngysor	-	-
9841	MNM	3. század	Házaspár és gyerek	Tunica, palla	„Melonenfrisur”	Vsz. nincs	törött	törött
9842	MNM	1- 2. század	Ülő nő	bennszülött	Turbán és fátyol	Fibula, torques, karperec	átlósan	?
10538	81.8.11.	3-4. század?	Házaspár és gyerek	?	Sérült, vsz. középen elválasztott	nincs	Mell előtt	alma
10559	AQU.	3-4. század	Jelenleg házaspár és gyerek, hiányos	palla	Visszahajló fül mögött	nincs	Tárgyat tart	alma
10580	AQU.	2. század	Két sorban: két pár	vállkendő	Turbán, ill. törött	nincs	Tárgyat tart	Gyuzsaly Edény
10599	66.11.13.	3. század	Pár, törött	tunica	Vállnál visszahajló	nincs	Nem ábr.	Nem ábr.
10600	81.8.1.	3. század?	Törött, medaillonban házaspár és gyerek	tunica, palla	Fül mögött, fejre simul	nincs	gyereken	nincs
10631	73.9.1.	2. század	Töredék: nő	törött	Töredékes, vsz. fátyol	Vsz. fibula	törött	törött
10633	73.9.13.	3. század	Töredék: 1 nő, két férfi, 2 gyerek	Tunica, palla	Fej letört	Vsz. nincs	Vízszintesen mell előtt, nyújtva	nincs
10634	73.9.3.	3. század	Házaspár	Tunica, palla	törött	nincs	Tárgyat tart	Edény?
10651	73.9.15.	2. század	Sérült. Házaspár és ?	Dupla tunica, palla	Sérült. Tornyozott (id. Faustina frizura)	nincs	törött	törött
10682	95.9.1.	3. század	Sérült. Házaspár és gyerek	Tunica, palla	Visszahajló, de sérült	Vsz. nincs	Átlósan palla szélét fogja	nincs
10711	2004.1.98.	2-3. század (?)	Portrémedaillon: nő	Bennszülött (?)		torques, karperec,	Jobbjában alma, ballal ruháját fogja	alma
10715	91.4.2.	Severus	Házaspár és két gyerek	Tunica, palla	Középen elválasztott fül mögött, visszahajlított	Fülbevaló	Gyereken	nincs

1. kép. Flavia Aiulo síremléke

2. kép. Ülő nőalak - klinés kompozíció részlete

3. kép. Nőalak ábrázolása félprofilban

4. kép. Bennszülött nő képmása Ulcisia Castrából

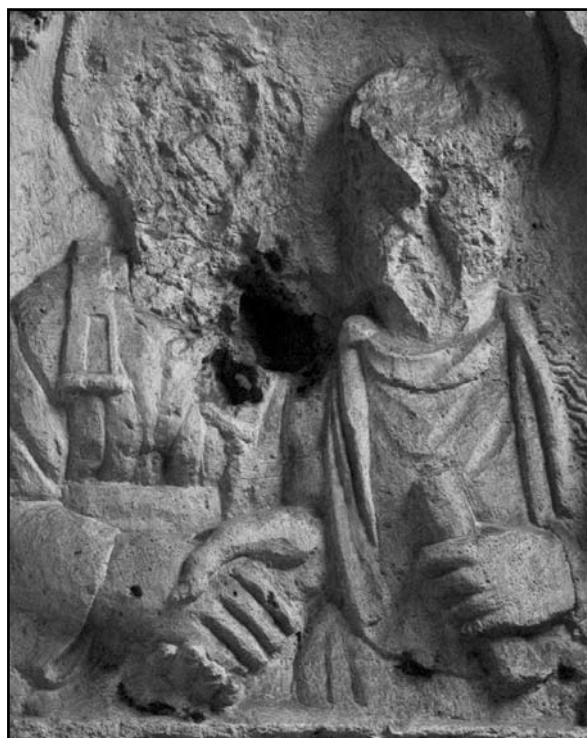
5. kép. Budaújlaki sírkő részlete

6. kép. Bennszülött ruhás nők egy töredékes sírkőről

7. kép. Scorilo sírsztéléje

8. kép. Septimia Procella sérült ábrázolása

9. kép. Faustina maior frizuráját utánzó hölgy képmása aquincumi sírkövön

10. kép. Űn. „melonenfrizurt” viselő nő képmása aquincumi sírkőről

11. kép. Részlet egy sírmedaillonból

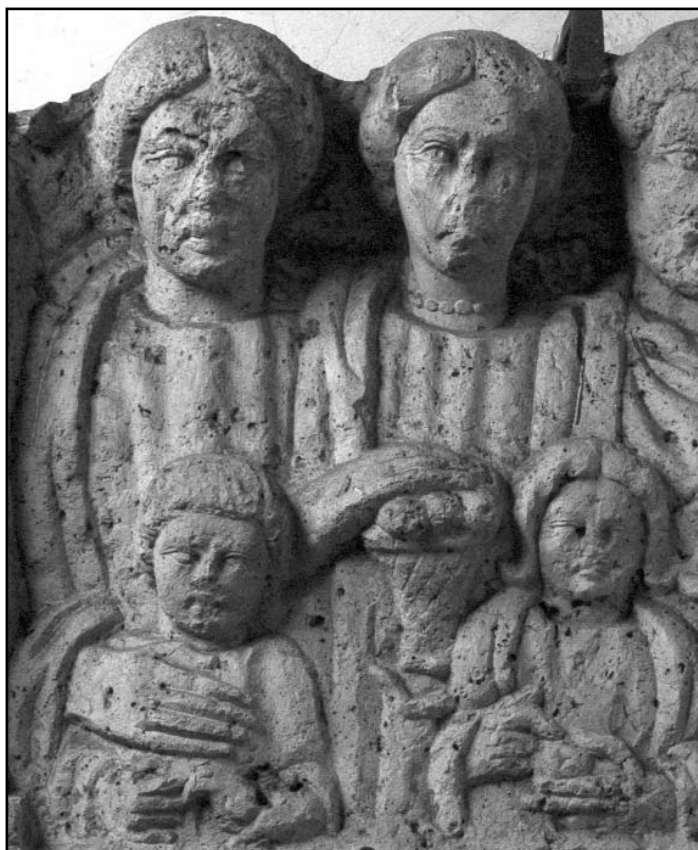
12. kép. Fülbevalót viselő nő portréja a 3. század végétől

13. kép. Csigás frizurát viselő nő családi sírkőről

14. kép. Relief töredéke ékszert viselő női fejjel

15. kép. Ötalakos családi sírkő részlete

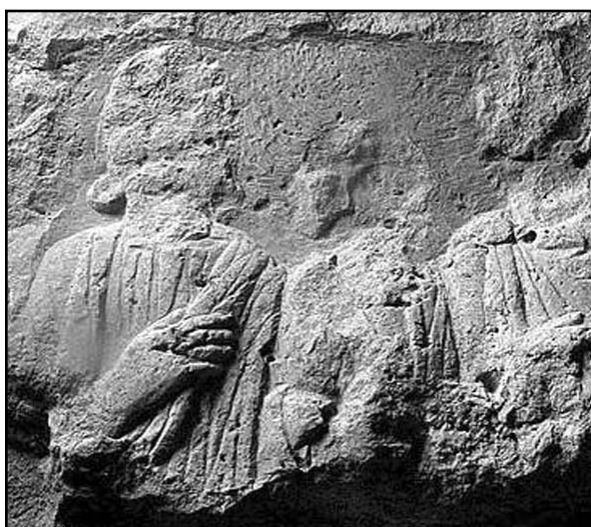
16. kép. Sírkőtöredék karperecet és gyűrűt viselő nő alakjával

17. kép. Zebuca síremlékének részlete

18. kép. *Dextratum iunctio* ábrázolása bennszülött sírkövön

19. kép. Palláját fogó nő – sírkő részlete

20. kép. Szőlőfürtöt tartó nő